

DER UNTERTAN

Het gebruik van een speelfilm in het geschiedenisonderwijs

Yvonne Ammerlaan
Jola Scherder
Margriet Kuster
H. van Velthoven
Annelies Aerts-van Bueren
G. J. Lekkerkerker

TER INLEIDING

Dit speelfilm-project is voorbereid in het kader van de Leidse lerarenopleiding. Het resultaat is op twee didactiekconferenties van de VGN in 1975 aan de deelnemers aangeboden. Sindsdien hebben vele geschiedenisleraren – vaak in samenwerking met collega's van andere vakken zoals Duits en maatschappijleer – het materiaal op hun school gebruikt. De verhurende organisatie, de Verenigde Filmdiensten in Hilversum, die de film aanvankelijk naar Duitsland wilde terugsturen, kwam op grond van het voorgaande op haar besluit terug. *Der Untertan* is in vele opzichten een uitstekende film voor het onderwijs in de hoogste klassen en we hopen dat er ook in de toekomst veel gebruik van zal worden gemaakt.

Bij het lesmateriaal dat ter voorbereiding van het vertonen van de film aan de leerlingen is ontwikkeld, behoort ook een diaserie over het Duitsland van Wilhelm II. Deze serie bestaat grotendeels uit de afbeeldingen die in dit nummer zijn opgenomen (zie ook bladzijde 32). Leraren die deze serie zouden willen aanschaffen, kunnen voor 1 maart 1978 de kosten, f 20,-, overmaken op girorekening 3892437 ten name van Red. „Geschiedenis in de klas” onder vermelding „diaserie Wilhelm”. De serie zal dan in de loop van maart worden toegezonden.

Doelstellingen van een serie lessen

Kennis, begrip

- De begrippen militarisme, nationalisme, keizercultus, conformisme.
- De belangrijkste bevolkingsgroepen, hun positie in de samenleving, hun politieke verlangens en hun onderlinge relaties.
- De politieke structuur, in het bijzonder de grote macht van de keizer.

Vaardigheden

- Het onderkennen van een groot deel van het tevoren behandelde tijdens het zien van de film *Der Untertan*.
- Het vormen van een waardeoordeel t.b.v. de vier bovengenoemde begrippen.

Veronderstelde voorkennis

Voor het volgen van deze lessen en het begrijpen van de film worden de leerlingen verondersteld een globale kennis te hebben van de voorgeschiedenis van het Duitse keizerrijk van 1871, te weten:

- 1 de verbrokkeldheid van Duitsland in de Middeleeuwen
- 2 de opkomst en agressieve politiek van Pruisen vanaf de 18e eeuw
- 3 de mislukking van het liberalisme in 1848
- 4 de totstandkoming van de eenwording o.l.v. Bismarck.

Spotprent „Und dann musst Ihr bedenken, als Zivilisten seid Ihr gekommen und als Menschen geht Ihr fort”.

DUITSLAND ONDER WILHELM II – STAAT EN MAATSCHAPPIJ

Een eerste kennismaking met de periode waarin de film speelt

De leerlingen bestuderen het boekje *Duitsland onder Wilhelm II* van J. Verseput uit de serie *Dichterbij*. In het bijzonder wordt van hen verlangd drie van de vier hoofdstukken aandachtig te lezen: De keizer; Binnenlandse politieke verhoudingen en problemen; Iets over de Duitse economie, de samenleving en de kunst. Geen „bijbehorende” vragen en opdrachten; wat leerlingen naar hun zeggen niet begrijpen, wordt uitgelegd – stante pede of in de volgende lessen. De leraar polst nog niet zelf of de leerlingen „alles” begrijpen.

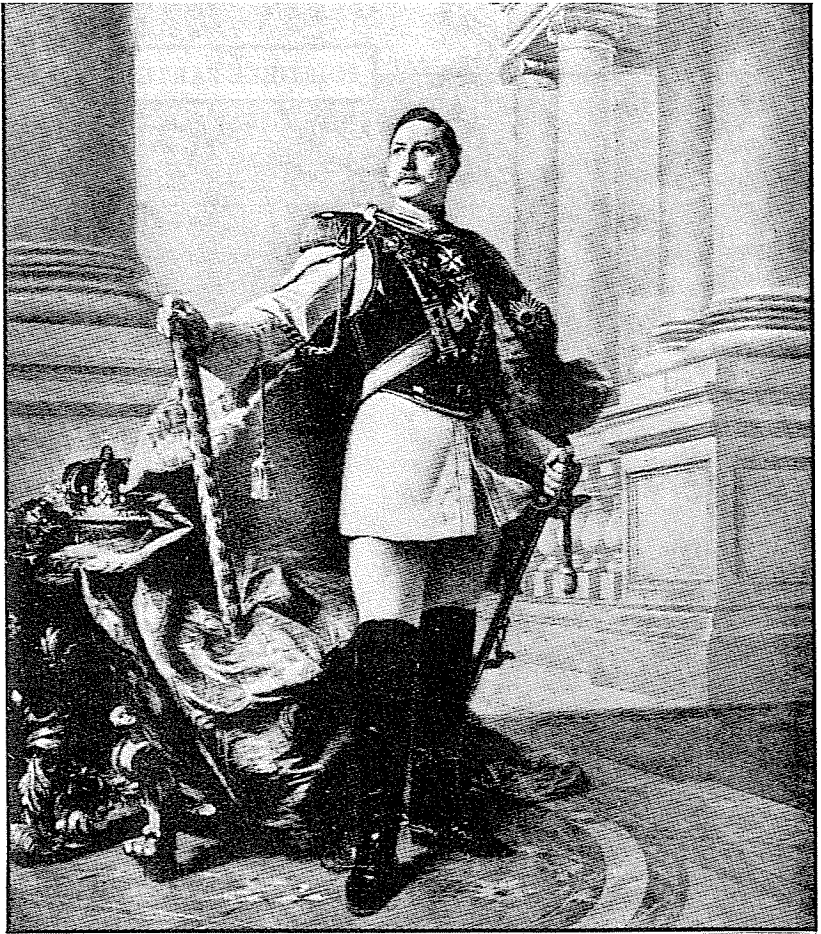
De grote macht van de keizer

In een verhalende les(periode) zet de leraar de autocratische politieke structuur van het Wilhelminische Duitsland uiteen. Hiertoe kan het bijgevoegde schema misschien goede diensten bewijzen.

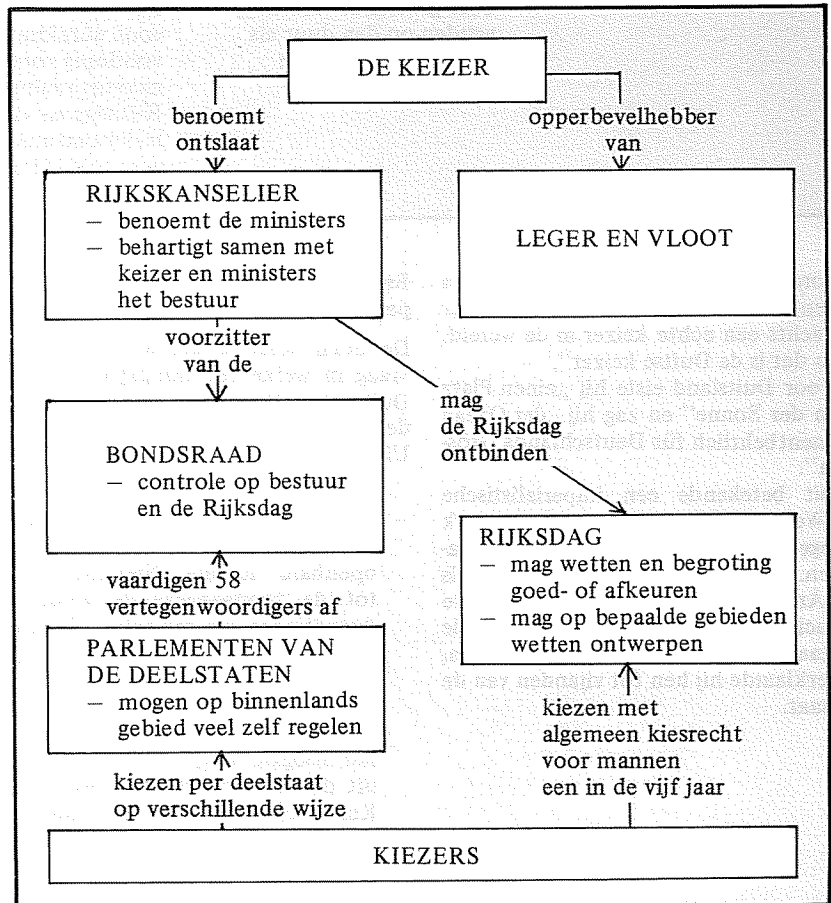
Men zou dit schema kunnen vergelijken met de Nederlandse staatsinrichting. Als er conflicten waren tussen de Rijksdag en de regering kon de Rijksdag ontbonden worden. Een voorbeeld: naar aanleiding van een Hottentot-opstand was in 1906 de defensiebegroting verdubbeld. De Rijksdag was het hier niet mee eens. Midden in de verhitte discussie trok Von Bülow, de rijkskanselier, plotse-ling de rode kaart. Dit betekende dat de Rijksdag ontbonden was! Voor de keizer bood deze staatsinrichting alle gelegenheid een sterk stempel op de regering te drukken. Voor hem had de rijkskanselier Bismarck dit gedaan. Deze moest het veld ruimen voor een meegaander kanselier. Wilhelm wilde „sein eigener Kanzler sein”. Bij zijn ambtsaanvaarding zei hij:

„Sechs Monate will ich den Alten verschnaufen lassen, dan regiere ich selbst”.

Wilhelm zag zijn keizerschap als een „Instrument des Himmels”, alleen aan God achtte hij zich verantwoording schuldig. In zijn eigen woorden: „U weet dat ik mijn positie en taak zie als mij door de hemel opgedragen en dat ik in opdracht van een hogere macht, die ik later eenmaal re-ken-schap moet geven, geroepen ben”. Aan zijn moeder schreef hij: „De kroon zendt haar stralen door Gods genade zowel in paleizen als in hutten en – excuus dat ik het zeg – Europa en de wereld horen op, om te

Staatsieportret van keizer Wilhelm II. Het schilderij is tegelijkertijd programma en symbool.

POLITIEKE PARTIJEN

<i>Naam</i>	<i>Positie</i>	<i>Streven/Programma</i>	<i>Aanhang onder bevolkingsgroepen</i>
conservatieven	groot aanzien, zeer veel invloed	<ul style="list-style-type: none"> – zeer-nationalistisch: „Weltmacht”, „plaats onder de zon” – trouw aan de keizer – tegen sterke industrialisatie – voor landbouw (grootgrondbezit) 	<ul style="list-style-type: none"> – adel, hoge ambtenaren, officieren – deel boeren en ondernemers, vooral in Pruisen – baantjesjagers
centrum		<ul style="list-style-type: none"> – katholiek geloof – voor handhaving van bestaande orde, maar toenemend opkomen voor arbeiders 	<ul style="list-style-type: none"> – alle lagen van de bevolking, overwegend de katholieken
liberalen a nationaal-liberalen	bij de stichting van Duitsland in 1871 waren de Nat-lib. de sterkste partij, daarna dalend aanzien; geldt ook voor links-liberalen.	<ul style="list-style-type: none"> – steunden Weltmachtpolitiek van de regering – kwamen vooral op voor de werkgevers 	<ul style="list-style-type: none"> – grote ondernemers, fabrikanten
b links-liberalen	weinig aanzien en invloed, nooit in de regering	<ul style="list-style-type: none"> – voor een parl. democratie naar Engels voorbeeld, dus veel meer rechten voor Rijksdag 	<ul style="list-style-type: none"> – intellectuelen – kleine ondernemers
sociaal-democraten	weinig aanzien, maar steeds sterkere positie door groeiende aanhang; werden op den duur als staatsvijanden gezien door keizer c.s.	<ul style="list-style-type: none"> – vooral door de denkbeelden van Marx geïnspireerd, in theorie voor wereldrevolutie – voorlopig vooral streven naar uitbreiding macht Rijksdag en verbetering levensomstandigheden voor arbeiders 	<ul style="list-style-type: none"> – arbeiders

horen wat de Duitse keizer zegt en denkt. Voor immer en altijd is er slechts een echte keizer in de wereld, en dat is de Duitse keizer”.

Voor Duitsland eiste hij „einen Platz an der Sonne” en zag hij „der Ozean unentbehrlich für Deutschlands Grösse”.

Dit betekende een imperialistische „Weltpolitik”, waarvoor een sterk leger en een sterke vloot nodig waren. In het binnenland begon hij als „Arbeiterkaiser”, maar toen de sociaal-democraten de bestaande staat en zijn politiek bleven afwijzen, verklaarde hij hen tot vijanden van de staat.

Bevolkingsgroepen en politieke partijen

De leraar polst de leerlingen n.a.v. de vraag in welke bevolkingsgroepen de Duitse bevolking van toen viel in te delen.

Uiteindelijk:

- *Adel, hoge ambtenaren, officieren*
Deze drie groepen beheersten de openbare mening. Niet-adel kon tot de toonaangevende groepen doordringen via militaire of ambtelijke carrière of de opbouw van een vermogen. Van deze drie groepen genoot de militair het hoogste aanzien. De legeronderdelen met het hoogste aanzien hadden alleen uit de adel afkomstige officieren. Keizercultus-militarisme-nationalisme.

- *Grote fabrikanten en bankiers*
De bijzondere groei van de industrie had de opkomst van een groep grote fabrikanten en bankiers met zich meegebracht. Zij verkeerden in „de hoogste kringen” en raakten door huwelijken met adels- en officierskringen verbonden. De „geldadel” had echter minder aanzien dan de officier en de gewone adel.

- *Boeren, arbeiders, kleine ondernemers, lagere ambtenaren*
Deze groepen stonden onderaan in de samenleving. De meeste boeren waren trouw aan de overheid en hun religie (kath. in ± Z. en Luth. in ± N.), behoud van bezit stond bij hen voorop. De arbeiders en een deel van de kleine fabr. en lagere ambt. waren tegen de be-

staande orde. Van de toenemende welvaart merkten deze groepen maar weinig in eigen kring; maatschappelijk ergerde een deel zich aan het geringe aanzien dat deze groepen genoten. Als iemand uit deze kring socialist werd, werd hij door de anderen zelfs vaak als een vijand van het land gezien.

De politieke partijen, hun positie, streven en aanhang; zie bijbehorend schema.

De leerlingen zou gevraagd kunnen worden hoe de Duitse burger over de politieke partijen oordeelt. Er zou uit moeten komen, dat er bij grote groepen onder de bevolking slechts een beperkte belangstelling (of geen) voor de politieke partijen kan worden verondersteld, omdat de Rijksdag, en daarmee de pol. partijen, zeer weinig in de politieke melk te brokkelen had.

Waar konden de energieken hun energie wel kwijt? Economie en wetenschap.

De leerlingen zou het schema ter bestudering gegeven kunnen worden, met de kolom *Aanhang* blanco. De opdracht zou zijn de leerlingen deze kolom te laten invullen; zij zouden hun keuze telkens moeten kunnen toelichten.

Inleiding op de film en de vertoning

Tijdens de uitvoering van de serie lessen in 1975 is aan de leerlingen vrijwel niets over de inhoud van de film verteld. Veel leerlingen bleken in moeilijkheden te komen bij de rechtzaal-scènes. Het verdient daarom naar onze mening aanbeveling de leerlingen tevoren op de hoogte te stellen van:

- a Rolbezetting
 - belangrijkste personen en hun functie/beroep
 - belangrijke personen en hun functie/beroep op het tweede plan; vooral ook de beide Bucks en Von Wülckow.
- b Oorzaken en verloop (niet de afloop) van de rechtszaak tot slotrede Hessling. Misschien kan deze beschrijving na het vertonen van de eerste spoel van de film worden gegeven.

Op twee van de drie scholen waar wij het experiment uitvoerden (Bonaventuracollege in Leiden en Tweede V.C.L. in Den Haag) bleek vertoning van de hele film voor enige klassen tegelijk mogelijk. Op niet alle scholen is het klimaat hiervoor even gunstig.

Stakende arbeiders voor het huis van de fabrikant (schilderij)

EEN TOETS

1	<i>Personen</i>	<i>Beroepen</i>
	Napoleon Fischer	Voorman fabriek Hessling
	Wolfgang Buck	Advocaat van Lauer
	Lauer	Kleine ondernemer
	Von Wülckow	Hoge regeringsambtenaar
	Diederich Hessling	Fabrikant
- a Bij welke partijen waren bovengenoemde personen (vermoedelijk) aangesloten?
 - b Probeer bij elk toe te lichten waarom.
- 2 *Keizercultus*
 - a Waaruit blijkt in de film de persoonsverheerlijking van de keizer?
 - b In welke bevolkingsgroepen leefde deze vooral?
 - c Wat waren hun drijfveren daarvoor?
 - 3 *Nationalisme*
 - a Welke uitingen van nationalisme kan men in de film waarnemen?
 - b In welke bevolkingsgroepen leefde dit vooral?
 - c Wat waren hun drijfveren?
 - 4 *Militarisme*
 - a Waaruit blijkt in de film het militaristische karakter van het 2e keizerrijk?
 - b Bij welke bevolkingsgroepen leefde dit vooral?
 - c Wat waren hun drijfveren?
 - 5 *Conformisme*
 - a In Hessling komt het begrip conformisme duidelijk tot uiting. (Conformisme is het zich aanpassen aan de geldende opvattingen en gewoonten in de samenleving). Kun je enkele voorbeelden uit de film geven, waaruit blijkt dat Hessling zeer duidelijk probeert zich aan te passen?
 - b Waarom paste hij zich aan bij die gelegenheden?
 - c Denk je dat Hessling een uitzondering was?
 - 6 *Je eigen oordeel*
 - a Hoe oordeel je over leidersverering in het algemeen?
 - b Hoe oordeel je over nationalisme in het algemeen?
 - c Hoe oordeel je over militarisme in het algemeen?
 - d Hoe oordeel je over conformisme in het algemeen?

Oordeel je positief, negatief of neutraal? Motiveer je antwoord.

BELANGRIJKSTE PERSONEN EN BESCHRIJVING VAN DE FILM

Der Untertan, film naar het gelijknamige boek van Heinrich Mann (1918)

Regie: Wolfgang Staundte, West-Duitsland 1951

Duur: 110 minuten

Inhoudsbeschrijving van de film

Diederich Hessling is een teer, gevoelig jongetje. Hij is bang voor spoken, god, politie en vooral voor zijn vader, die hem een echte Pruisische opvoeding geeft.

Ook op school wordt Diederich gedrild. Hij komt over als een wat geniepig jongetje, dat zijn klasgenootjes verklikt en zelf erg bang wordt, wanneer de leraren vragen aan hem stellen.

Tijdens de geschiedenisles wordt de kinderen een nationaal bewustzijn bijgebracht. Er wordt lof toegezwaaid aan de Hohenzollern. Willem I, die het verdeelde Duitse volk verenigde. Willem II, die Duitsland een plaats onder de zon gaf. „Welch ein Wendung durch Gottes Führung.”

Diederich gaat in Berlijn chemie studeren. Hij zit op kamers bij een hospita. Op een dag krijgt hij een brief van zijn vader, waarin deze hem aanraadt de familie Göppel, een zakenrelatie, eens te bezoeken. Op een zondag gaat Diederich op thee-visit. Hij ontmoet daar de dochter Agnes, tot wie hij zich aangetrokken voelt. Hij is echter erg verlegen en gaat dan ook weer snel weg, na een afspraak voor een volgende keer gemaakt te hebben. Een zekere Mahlmann, een huisvriend van de Göppels, komt hem achterna en haalt hem over met hem mee naar een cabaret te gaan. Daar treden meisjes verkleed als soldaten op, die zingen dat soldaten „das Gewissen der Nation” zijn. Diederich gaat weer naar de familie Göppel. Na het eten wordt er op de piano gespeeld. Diederich, die goed kan spelen, maakt het helemaal bij Agnes. Mahlmann wordt jaloers en zegt Diederich dat hij moet weggaan. Diederich, bang voor Mahlmann, gaat weg. Agnes laat hem uit.

Een vriend bezoekt Diederich en introduceert hem bij Neuteutonia, het elitecorps van de studenten. Diederich wordt als corpslid geïnaugureerd. Alles binnen het corps gaat op commando, zelfs het bierdrinken.

Een zekere dokter Nieburger, een wat oudere man, bekleedt een soort erepositie binnen de vereniging.

Diederich laat zich ertoe verleiden een lid van een andere vereniging „af te zeiken” en haalt zich hierdoor een duel op de hals. Bij het duel zelf trekt Neuteutonia zich al snel terug, nadat Diederich wat schrammen op zijn gezicht te pakken heeft. Diederich krijgt een telegram van thuis, waarin staat dat zijn vader is overleden. Diederich moet de papierfabriek overnemen. Tevens wordt hij familiehoofd. Hij neemt zich voor een goed opvolger van zijn vader te worden. Eerst moet hij echter in dienst. Hij merkt dat het systeem in dienst er op gericht is gevoel voor eigenwaarde tot het minimum terug te brengen. Hoewel

hij zich in het begin doodongelukkig voelt, vindt hij het op den duur allemaal wel mooi. Toch kan hij zich eigenlijk niet handhaven en laat hij zich tenslotte afkeuren door dokter Nieburger. Eenmaal uit dienst vertelt hij grote verhalen rond. Hij zou zelfs een sigaar van de kapitein gekregen hebben! De sigaar kocht hij echter zelf. Op straat ontmoet Diederich Agnes. Hij neemt haar mee naar zijn kamer. Agnes doet hem een liefdesbekentenis. Zij verklaart niets van hem te verlangen, nadat Diederich heeft beweerd dat hij zich nooit aan zijn verplichtingen zal onttrekken. De vader van Agnes bezoekt Diederich, die zojuist gepromoveerd is. Hij vertelt dat Agnes ziek is en wijst Diederich op zijn verplichtingen. Diederich is beledigd. Hij voelt zich niet verantwoordelijk voor het gedrag van Agnes. Hij daagt de vader uit voor een duel. Deze antwoordt: „Eerst Agnes verleiden en dan óók nog de vader doden. Dan hebt u ten volle voldaan aan uw eer!” Uitleg van Diederich: „moraal verbiedt hem een meisje te trouwen dat haar reinheid niet heeft bewaard.” Herr Göppel gaat weg.

(Hier begint de tweede spool)
In de trein naar huis ontmoet Hessling Guste Daimchen. Hij gedraagt zich zeer onbeschoft tegen haar, maar neemt haar tenslotte toch mee naar huis. Thuisgekomen weten zijn zusjes te vertellen dat Guste een familielid van de Hesslings verzorgd heeft en na diens dood een vermogen geërfd heeft.

Diederich neemt de zakelijke leiding van de fabriek over. Hij begint met de arbeiders streng toe te spreken. Een voorman lijkt op Lenin. Hij beveelt hen hard te werken en vooral geen relaties met de sociaal-democraten te onderhouden. „Iedere sociaal-democraat is een vijand van mijn fabriek en het vaderland”, roept hij zijn arbeiders toe. Er moet orde en tucht in de fabriek heersen. Zij moeten zijn bevelen opvolgen want zij zijn zijn ondergeschikten!

Incident in fabriek. Zwanger meisje wordt niet goed. Haar man legt haar tussen papierhopen om een beetje bij te komen. Hessling ziet dat en denkt dat er ontucht gepleegd wordt. Wordt vreselijk kwaad en ontslaat de arbeider. Ontslagen arbeider wordt door de paleiswacht neergeschoten, omdat hij zich met enkele anderen voor het paleis ophoudt en weigert zich te verwijderen. Er ontstaat een oplooplep. Een

Belangrijkste personen uit de film

Diederich Hessling	: hoofdpersoon.
Dr. Wolfgang Buck	: zoon van Herr Buck, advocaat van Herr Lauer.
Herr Buck	: notabel in het stadje Netzig, liberaal van 1848.
Agnes Göppel	: vriendin van Diederich tijdens zijn studietijd.
Guste Daimchen	: eerste vriendin van Diederich, later verloofde van Wolfgang Buck, tenslotte echtgenote van Diederich.
Herr Lauer	: fabrikant te Netzig.
Von Wülckow	: „Regierungspräsident” in de stad Netzig.
Napoleon Fischer	: voorman in de fabriek van Diederich.
Dominee Zillich	: dominee te Netzig.
Herr Külemann	: notabel te Netzig.
Herr Heutengel	: arts te Netzig.
Herr Cohn	: bezitter van een warenhuis.
Majoor Kunze	: hoofd van de legervereniging.
Herr Dr. Nieburger	: arts, erelid van de studentenvereniging „Neuteutonia”.

zekere Lauer, fabrikant, spreekt openlijk zijn verontwaardiging over het gebeuren uit en neemt de vrouw van de doodgeschoten arbeider in dienst. Hessling die ook aanwezig is herkent het slachtoffer en vertelt dat hij deze man heeft moeten ontslaan vanwege ontuchtige handelingen.

Na het incident ontstaat er in de „Ratskeller” een discussie. Er vormen zich twee groepen. Eén rond Lauer en één rond Hessling (o.a. de dominee en de assessor bij het openbaar ministerie).

Aan de tafel waar Lauer zit, wordt nog vol verontwaardiging gesproken over de dood van de arbeider. Lauer vraagt zich af wat de heersende kaste nog op de rest van het volk vóór heeft. „Niets, slechts het ras, want zij zijn allen verjoodst”, merkt hij op.

Diederich die dit hoort, meent te moeten ingrijpen. Eerst vraagt hij Lauer of hij onder die, volgens zijn mening verjoodste vorstenhuizen, ook het Duitse vorstenhuis verstaat. Als hij daarop een bevestigend antwoord krijgt, vraagt hij of Lauer dan onder dat verjoodste Duitse vorstenhuis ook dat éne, dat hij niet hoeft te noemen, rekent. Weer krijgt hij een bevestigend antwoord. De assessor zorgde ervoor bij deze scène niet te nauw betrokken te zijn. Als hij terugkomt vertelt Diederich uitvoerig wat er gebeurd is. Diederich zegt dat hij een aanklacht tegen Lauer bij het openbaar ministerie zal indienen.

De volgende morgen herinnert de assessor Diederich aan zijn belofte om te getuigen tegen Lauer. De assessor zag in deze zaak een manier om bij de keizersgezinde partij in het gevele te komen. Diederich, ontvankelijk, stemt met tegenzin toe. De publieke opinie keert zich nu tegen Hessling. Zelfs zijn politieke vrienden vinden hem onverstandig handelen. Ook de dominee distantieert zich van Hessling in zijn preek. Alles zit Diederich tegen: de zaken, de politiek en de liefde. Guste twijfelt nog steeds tussen Hessling en haar verloofde Wolfgang Buck. Deze laatste is de advocaat van Lauer.

De rechtszaak. De eerste getuige à charge is Hessling. De rechter vraagt Diederich nog eens precies te vertellen, wat er gebeurd is. Diederich, die doodsbenuwd is, omdat de stemming in de zaal duidelijk tegen hem is, durft niets te zeggen.

Deurplaatjes omstreeks 1900.

Hij weet zich absoluut geen houding te geven, wanneer zijn eerder afgelegde verklaring wordt voorgelezen, waarin hij zegt, dat de aangeklaagde een grove belediging aan het adres van de keizer gedaan heeft. Ook de volgende getuigen à charge (o.a. dominee Zillich en majoor Kunze) maken een zeer zwakke indruk. Het ziet er voor Hessling zeer slecht uit. In de film komt de kentering in de zaak als er voor het gerechtsgebouw een koets stopt en Von Wülckow, in jachtkleding met hond, uitstapt. Hij komt de rechtszaal binnen en onmiddellijk verandert de sfeer. De getuigen à charge worden zwart gemaakt. De zaak keert zich voor Diederich ten goede. Tegen het einde van de zitting (na de schorsing, en nu zitten Diederich's familieleden óók in de zaal) krijgt Hessling bijna letterlijk een duw in de rug van Von Wülckow en hij treedt naar voren om een „heldhaftige” speech af te steken. De rede en het grootse antwoord van Wolfgang Buck hierop

geven de mentaliteit die Mann uit zijn verhaal wil laten spreken, in een notedop weer (zie bladzijde 11). Hessling wint het proces glansrijk en is in Netzig een gevierd man. Von Wülckow nodigt hem uit voor een gesprek en belooft hem te steunen bij zijn poging om in de stadsraad te komen.

(Hier begint spool 3)

Hessling praat met de fabrieksvoorman Fischer (die op Lenin lijkt) en vraagt hem steun voor het verkrijgen van een raadszetel.

De arbeider, die zelf al voor de sociaal-democraten in de raad zit, zegt hem alleen te steunen wanneer Hessling hem steunt bij het voorstel tot het bouwen van een zuigelingentehuis (een zekere heer Külemann stelt na zijn dood een bedrag voor de gemeenschap beschikbaar). Hessling zegt dat hij het project zal steunen. Zijn politieke vrienden hebben echter heel wat anders op het oog: een standbeeld voor Willem I.

Dr. Buck, ontmoedigd door de afloop van het proces, treedt op in een revolutionair getint toneelstuk. Guste walgt hiervan en keert zich voorgoed tot Hessling. Toevallig komt zij Hessling tegen en deze nodigt haar uit de papierfabriek te bezoeken. Dit bezoek eindigt in dezelfde papierbalen, waarin Hessling de arbeiders „betrapte”.

Nu Diederich een echte notabele is geworden, nodigt majoor Kunze hem uit voor het lidmaatschap van de legervereniging. Voor Diederich een grote eer, daar de familietraditie wordt voortgezet.

Op het huwelijk van Diederich en Guste heeft Diederich een verrassing gemaakt. Op rollen W.C. papier heeft hij zelfverzonnen nationalistische leuzen geschreven en leest deze vol trots voor. O.a. „Das Deutsche Wesen soll die Welt genesen”. De huwelijksnacht brengt het jonge paar in Zürich door. De volgende ochtend leest Hessling in de krant dat de keizer in Rome is. Hals over kop vertrekken ze naar Rome. Guste telt niet meer. In Rome gekomen maakt Diederich zich belachelijk. Hij dringt tussen de menigte door, tot aan de koets van de keizer en holt al buigend en schreeuwend naast de koets voort. 's Nachts loopt hij wacht bij het paleis, waar de keizer logeert. Hij ziet een onschuldige kunstschilder aan voor een aanslagpleger en veroorzaakt een ooploopje. Wanneer hij eindelijk zijn vergissing inziet snelt hij weg.

Wilhelm II en zijn zonen bij een parade in 1913.

In Netzig is men ook niet zo blij met de escapade van Hessling in Rome. Hij wordt door Von Wülckow op het matje geroepen.

Op zijn sterfbed laat Külemann Hessling plechtig beloven dat er van zijn geld een zuigelingentehuis zal worden gebouwd. Buiten gekomen beweert Hessling dat Külemann een standbeeld wil. In de gemeenteraad stemt Hessling tégen het plan voor het zuigelingentehuis en vóór een standbeeld. Het laatste plan wordt aangenomen. Diederichs zus doet een zelfmoordpoging omdat haar vriend haar in de steek heeft gelaten. Diederich windt zich over deze kwestie erg op. Hij bezoekt de verloofde en vraagt deze verantwoording voor zijn daad. De verloofde wordt kwaad en daagt Hess-

ling uit voor een duel. Hessling wordt bang. „Het zou mooi zijn“, zegt hij, „eerst de zus in de steek laten en dan ook nog de broer doden“. De verloofde legt uit dat hij Emmi in de steek liet omdat zij haar reinheid niet bewaard heeft. Hessling druipt af.

Bij de officiële onthulling van het standbeeld van Willem I houdt Hessling een rede. Hij zegt onder andere: „Slechts op het slagveld wordt een natie met bloed en ijzer gesmeed“.

Tijdens zijn rede steekt er een vreselijke storm en regen op. Iedereen gaat tenslotte schuilen, alleen Diederich blijft op zijn plaats staan om zijn rede af te maken. Alles op het plein wordt door bliksen en regen tot een puinhoop gemaakt. Alleen Diederich en het standbeeld blijven over.

Beelden van de puinhopen van een stad na een wereldoorlog.

VERGELIJKING VAN DE FILM MET HET BOEK

Heinrich Mann (geb. in Lubeck 1871 - overl. 1950), telg uit een patriciersfamilie, broer van Thomas Mann, schreef *Der Untertan* van 1906 tot 1914. Het verhaal verscheen in het tijdschrift *Zeit im Bild* als feuilleton. Bij het uitbreken van de eerste wereldoorlog moest de publicatie worden stopgezet. In 1918 kon de roman in zijn geheel worden gepubliceerd en werd ogenblikkelijk een bestseller. In dit werk komt Heinrich Manns onbehagen in de in het Duitse keizerrijk overheersende mentaliteit zeer scherp tot uitdrukking. Het verhaal is een mengeling van puur realisme en allegorie, het verhaal van een mensenleven en een felle kritiek op het maatschappelijk bestel.

Uit het boek komt met name van de hoofdpersoon Diederich Hessling een genuanceerder beeld naar voren. Het boek geeft ook meer aandacht aan de sociale en politieke verhoudingen.

De tendens van de film is naar onze mening een enigszins andere dan die van het boek. De film werkt duidelijk toe naar de tweede wereldoorlog; de opvattingen van Diederich c.s. moeten blijkbaar noodzakelijkerwijze tot geweld leiden. In het boek is dat niet zo vanzelfsprekend. Mann is zeker geen voorstander van de nationalisten, die hij door de mand laat vallen als poppenkastspelers. Hij laat echter niet zozeer bezorgdheid spreken en stelt zich niet op als profet, maar vereenzelvigd zich waarschijnlijk het meest met de afstandelijke, cynische Wolfgang Buck (zijn rede in de rechtszaal is representatief, p. 180 e.v., zie bladzijde 11). De film eindigt met oorlogsgeweld, wat wellicht de betekenis weergeeft die de maker van de film geeft aan het uitbreken van noodweer tijdens de onthulling van het standbeeld van de keizer. Het boek evenwel eindigt met de dood van de oude Buck, de mislukte achtenveertiger, een symbool van de ondergang van het liberalisme. In zijn laatste ogenblikken ziet hij door een kier Diederich staan, in stramme houding. De omgeving van Buck ziet hem niet staan, en meent dat de oude man gestorven is door de aanblik van de duivel. Hoewel Mann meer sympathie voelt voor liberalen en sociaal-democraten, distantieert hij zich van alle partijen, is onze indruk.

Geraadpleegde literatuur

H. U. Wehler, *Das Deutsche Kaiserreich 1871-1918*. VR-Kleine Vandephoock-Reihe. H. Pross (ed.), *Die Zerstörung der Deutschen Politik*. Dokumente 1871-1933. Frankfurt 1959.

History of the 20-th century - Chapter 5. London 1968.

J. Verseput, *Duitsland onder Wilhelm II*. In de serie *Dichterbij*. Kampen z.j.

E. Goerlitz, *Das Werden der modernen Welt*. Ausgabe B-Band 3, uit de serie schoolboeken *Zeiten und Menschen*. Paderborn 1968.

E. Kaier, *Von 1890 bis zur Gegenwart*. Mittelstufe-Band 4, uit de serie schoolboeken *Grundzüge der Geschichte*. Frankfurt am Main 1968. Uit dezelfde serie:

H. G. Fernis e.a., *Vom Zeitalter der Aufklärung bis zur Gegenwart*. Frankfurt 1971.

W. Kleinknecht / H. Krieger, *Die Neueste Zeit 1850-1945. Materialien für den Geschichtsunterricht*. Frankfurt am Main 1970.

M. Lachner, *Die Neueste Zeit. Von 1815 bis zur Gegenwart*. München 1968.

B. Deermann e.a., *4/5 Neuzeit und Neueste Zeit*. Paderborn 1962.

H. Kurtz. Het tweede rijk. *Keizer Wilhelm II en zijn Duitsland*. Leiden 1974.

Heinrich Mann, *De onderdaan*. Amsterdam 1975.

Idem, *Der Untertan*. München 1974.

Enkele teksten uit het boek

Diederich komt binnen bij Von Wülckow

Zijn vuisten balden zich vanzelf. Sprakeloos van woede zag hij alles in elkaar storten: de regeringsfunktionarissen, het leger, de ambtenaren, al die verbindingen en daarnog boven de macht zelf. De macht, die ons overwoekert en wier hielen wij likken. De macht, waartegen wij niets kunnen inbrengen, omdat wij haar allemaal vereren. De macht, die ons eigen is, omdat onderdanigheid ons in het bloed zit. En wij allen slechts een minuscuul onderdeelje van die macht.

(uit: *Der Untertan*, blz. 253)

Rede Diederich in rechtszaal

Het onbaatzuchtige idealisme, edelachtbare, is een voorrecht van de Duitser. Hij is er voortdurend mee bezig, ook al zal het hem soms moeilijk vallen dit idealisme te handhaven tegenover zeer vele vijanden. Toen ik zojuist bij mijn getuigenis aarzelde, was het niet zoals de officier zo welwillend opmerkte, omdat ik in de war was: het was, ik zweer het, een misschien begrijpelijk terugdeinzen voor de zware strijd, die ik op me zou nemen. Maar ik zal hem op me nemen, omdat niemand minder dan Zijne Majesteit, onze verheven keizer het van mij verlangt.

Laat onze burgers eindelijk wakker worden en niet alleen aan de staat en zijn organen de bestrijding van de revolutionaire elementen overlaten, maar laten zij zelf daadwerkelijk meehelpen. Dat is het bevel van Zijne Majesteit en, edelachtbare, hoe zou ik dan nog kunnen aarzelen. De revolutie steekt de kop op. Een groep mensen, niet waard Duitser genoemd te worden, waagt het de geheiligde persoon van de keizer zelf zwart te maken . . .

In Netzig heeft de keizerlijke oproep tot strijd helaas tot nog toe weinig weerklank gevonden. Hier wil men het gevaar niet zien. Hier blijft men vasthouden aan de verouderde inzichten van

een bekrompen democratie en humaniteit. Inzichten, die voor mensen die niets om het vaderland geven en vijanden zijn van de door God geschapen wereldordening, de weg effenen. Een krachtig nationaal gevoel, een groots imperialisme, dat kent men hier nog niet. Het is de taak van moderne mensen ook Netzig met de nieuwe geest te injecteren, zoals onze jonge hoogedelgeboren keizer het bedoeld heeft. Hij die ieder die hem trouw is, edel of onvrij, tot hulp van zijn verheven wil heeft voortbestemd. Daarom, edelachtbare, had ik het recht de aangeklaagde, toen hij wilde spotten, met alle beslistheid tegemoet te treden. Zonder persoonlijke wrok, alleen om de goede zaak heb ik gehandeld.

Doelbewust zijn is hetzelfde als Duits zijn.

(uit: *Der Untertan*, blz. 175-176)

Rede Buck in rechtszaal

Ik zal het niet over de vorst hebben, maar over het soort onderdaan dat hij heeft gecreëerd. Niet over Willem II, maar over getuige Hessling. U heeft hem gezien. Een doorsneeman met een normaal verstand, afhankelijk van zijn omgeving, zonder durf, zolang het er hier slecht voor hem toging, maar zeer zelfverzekerd, zodra de toestand een andere wending nam.

In iedere tijd zijn er talloze mensen, die er een politieke mening op na houden en ervoor willen strijden. Wat erbij komt en hem tot een nieuw type maakt, is alleen maar zijn manier van optreden: het hoogdravende in zijn handelen, de strijdlust van iemand, die een sterke persoonlijkheid wil zijn en het daarvoor willen werken tegen iedere prijs, ook al moet de ander er onder lijden. Andersdenkenden worden tegelijk als vijanden van de natie bestemd, zelfs als dat tweederde deel is. Klassenbelangen, hoe reëel ook, hun romantische instelling verdoezelt ze. Een poppenkast ten bate van een heerser, die zijn onderdanen zoveel van zijn macht

afstaat als nodig is om hem nog meer onder de duim te houden.

En omdat de werkelijkheid noch de wet de tegenstelling tussen de heerser en de onderdaan erkennen, heeft het openbare leven de trekken van een 3e rangs toneelstuk. De spelers dragen een kostuum, zij praten als kruisvaarders, in werkelijkheid maken zij ijzer of papier, en zij trekken hun nepzwaard voor een begrip als dat van Majesteit, waar toch geen mens meer, afgezien van in sprookjesboeken, in gelooft.

Edelachtbare, U bent soeverein, en Uw soevereiniteit is de hoogste en machtigste. In uw hand ligt het lot van ieder persoonlijk. U kunt hem het leven laten of hem gerechtelijk doden – dat kan geen vorst. De norm, die U goed- of afkeurt, vormt de geest van een generatie. En zo heeft U macht over de toekomst. Bij U ligt de immens grote verantwoording of in de toekomst mannen zoals de aangeklaagde de devaangenis ingaan en mensen zoals de getuige Hessling het heersend deel der natie zullen worden. Maak een keus tussen hen beiden. Maak een keus tussen baantjesjagerij en dapper werken, tussen komedie en waarheid. Maak een keus tussen de een, die om zelf hogerop te komen offers verlangt en de ander, die offers brengt om het lot van de mens te verbeteren.

De man die werd aangeklaagd deed wat tot nu toe nog maar weinigen deden: hij heeft afstand gedaan van de voordelen van zijn maatschappelijke positie en heeft degenen die onder hem stonden dezelfde rechten, hetzelfde welzijn en dezelfde hoopvolle verwachtingen geschonken. En iemand die zijn naaste evenzeer als zichzelf acht, zal die het wagen over de persoon van de keizer met minachting te spreken?

(uit: *Der Untertan*, blz. 180-181)

Heinrich Mann, *Der Untertan*. München 1974.